

سورة الاحقاف

١٥٧٤٩٩

دانشگاه پیام نور
مرکز تبریز

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

دانشکده علوم انسانی

گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

بررسی سبک شناختی تأثرات ملا محمد فضولی از حافظ

استاد راهنما:

دکتر احمد گلی

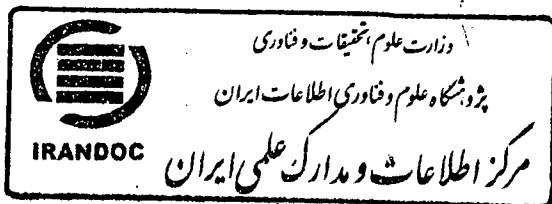
استاد مشاور:

دکتر احمد محمدی

نگارش:

محمد پارسایی گلزار

بهمن ماه ۱۳۸۸

۱۵۷۶۹۹

۳۹۰/۳/۵

الجامعة العراقية
بغداد
الكلية العلمية
البيئية

تصویب نامه پایان نامه

پایان نامه: بررسی سبک شناختی تاثرات ملامحمد فضولی از حافظ
که توسط آقای محمد یارسانی گلزار تهیه و به هیات داوران ارائه گردیده است مورد تأیید می باشد.

تاریخ دفاع: ۸۸/۱۱/۲۱
نمراه: (۱۹/۱۰/۸۸) درجه ارزشیابی: عالی

اعضای هیات داوران:

امضاء	مرتبه علمی	هیات داوران	نام و نام خانوادگی
	دانشیار	استاد راهنما	۱- آقای دکتر احمد کالی
	استادیار	استاد مشاور	۲- آقای دکتر احمد مجیدی
	استادیار	استاد داور	۳- آقای دکتر علیرضا معین زاده
	استادیار	نماینده گروه علمی	۴- آقای دکتر میر نعمت اله موسوی
	استادیار	نماینده تحصیلات تکمیلی	۵- آقای دکتر سید مهدی عراقی

تقدیم به:

همسرم که در نگارش این پایان نامه متحمل زحمات فراوان
گردید.

تقدیر و تشکر

خداوند متعال را سپاسگزارم که لطف بی‌کرانش شامل حال این حقیر گردید تا در راه علم و دانش گام بردارم و نزد استادان عزیز و گرانقدر تلمذ نمایم. بر خود وظیفه می‌دانم از استادان ارجمند ذیل که در نگارش این پایان‌نامه یاری‌ام دادند، تشکر نمایم.

استاد عزیز جناب آقای دکتر احمد گلی که مسئولیت راهنمایی این پایان‌نامه بر عهده ایشان بود.

- استاد گرامی جناب آقای دکتر احمد محمدی که زحمت مشاوره‌ی پایان‌نامه را متحمل شدند.

- استاد محترم، جناب آقای دکتر میرنعمت الله موسوی رئیس محترم گروه زبان و ادبیات فارسی که در طول دوران تحصیل از رهنمودهای ایشان بهره بردم.

- در پایان از درگاه حضرت احدیت برای تمامی استادان دوره کارشناسی ارشد، کارشناسی و معلمان عزیز، سعادت و سرافرازی مسألت می‌نمایم.

چکیده:

در پایان‌نامه حاضر، نویسنده به بررسی سبک شناختی تأثرات ملا محمد فضولی از حافظ شیرازی پرداخته است. فضولی در حوزه غزل تأثیر فراوانی از حافظ پذیرفته و این، در وزن و قافیه، وزن و ردیف و مضامین مشترک خود را نشان داده است. ابتدا غزل‌های مشترک استخراج و در سه سطح موسیقایی، ادبی و فکری مورد بررسی قرار گرفته و بدین ترتیب آنچه مورد نظر و تحت تأثیر فضولی بوده، مشخص گردیده است. نتایج حاصله نیز طی نمودارهایی ارائه شده است.

از اهداف این پایان‌نامه، تشریح استقبال فضولی از بهترین و بزرگترین غزل‌سرای زبان فارسی حافظ شیرازی و نوآوری‌های او و آشنایی با سبک و سیاق این شاعر گمنام می‌باشد.

کلید واژه:

فضولی، حافظ، غزل، سطح موسیقایی، ادبی، فکری، مضامین مشترک

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۱۰	فصل اول: غزل‌های مشترک در وزن و قافیه
۱۰۶	فصل دوم: غزل‌های مشترک در وزن و ردیف
۱۵۷	فصل سوم: مضامین و ترکیبات مشترک
۱۵۷	بخش اول: مضامین مشترک
۱۸۴	بخش دوم: ترکیبات مشترک
۱۹۸	نتیجه گیری
۲۰۰	جداول
۲۰۴	نمودارها
۲۰۶	فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

از جمله پژوهشهای صورت گرفته در حوزه ادبیات، کارهای تطبیقی و مقایسه‌ای است. در عرصه نظم هرچه آثار ارزشمند و منسجمی بوجود آمده، قطعاً در آثار بعدی، تاثیر شگرف و بسزایی داشته است. یکی از شاعران زبان فارسی که بی‌شک در شعرای پس از خودش، تاثیر فراوانی داشته است، شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی می‌باشد. «گفتن اینکه حافظ شاعر بزرگی است و یکی از دو غزلسرای بزرگ تاریخ شعر فارسی است (آن دیگری سعدی) و البته علی‌الاطلاق بهترین غزلیات عاشقانه- عارفانه را در زبان فارسی پدید آورده است، دشوار نیست». لذا حق است غزلیات چنین شاعر بزرگ و برجسته‌ای مورد توجه و استقبال خیل کثیری از شاعران قرار بگیرد. یکی از این شاعران، ملا محمد فضولی است؛ شاعری اصالتاً آذری و متولد و نشو و نما یافته عراق عرب، شاعر سه زبانه قرن دهم هجری که از شعر و اندیشه آن غزلسرای جاوید، حافظ شیرازی، تاثیر قابل توجهی پذیرفته است.

زندگی ملا محمد فضولی

محمد بن سلیمان در سال ۸۹۷ هجری قمری، حدود ۱۴۸۰ میلادی به دنیا آمد. عبدالقادر قراخان با استناد به قصیده‌ای که شاعر در مدح الوند بیک آق‌قویونلو سروده، او را متولد دهه (۱۴۸۰م) می‌داند.^۱ حسیبه مازی اوغلو می‌نویسد: «اگر فضولی در زمان سرودن قصیده‌ای که در مدح الوند بیک آمده، حداقل بیست، بیست‌وپنج سال داشته باشد، می‌توان نتیجه گرفت در حدود ۱۴۸۰م به دنیا آمده است».^۲

درباره زادگاه فضولی، خود در دیباچه دیوان فارسی‌اش می‌نویسد: «مولد و مقامم عراق عرب است ... بوستان‌نویست سروهای خرامانش گردبادهای صرصر سموم و غنچه‌های ناشکوفه‌اش قبه‌های مزار شهیدان مظلوم». در جای دیگر از همین مقدمه، ابیات زیر را آورده است:

«چون خاک کربلاست فضولی مقام من
زر نیست سیم نیست گهر نیست لعل نیست
نظمم بهر کی که رسد حرمتش رواست
خاکست شعر بنده ولی خاک کربلاست»^۳

۱- خرمشاهی، بهالدین، ۱۳۷۳: ص ۲۳

۲- شعر دوست، علی اصغر، ۱۳۷۴: ص ۳

۳- همان، ص ۷

۴- فضولی، ملا محمد، ص ۱۵

اغلب تذکره نویسان و محققان در اینکه فضولی از عشیره ترک نژاد بیات است، متفق القولند. عشیره بیات از اقوام بزرگ و قدیمی اوغوز(غز) است و در زمان سلاجقه در عراق سکونت یافته‌اند. از آثار فضولی چنین برمی‌آید که شاعر زندگی سخت و فقیرانه‌ای داشته است. او از مستمری‌بگیران اوقاف عتبات عالیه بوده، اما مدتی مستمری او قطع شده است.^۱

نخستین تذکره‌ای که تاریخ وفات فضولی را ثبت کرده، گلشن شعرای عهدی بغدادی است. بنا به نوشته عهدی، فضولی سال ۹۶۳ هجری (۱۵۵۶م) در نتیجه ابتلا به مرض طاعون چشم از جهان فرو بسته است. مولانا فضولی پس از وفات، در جوار آرامگاه حضرت امام حسین (ع) به خاک سپرده شد.^۲ او به شهادت آثار بخصوص قصایدش، اعتقادی راستین به چهارده معصوم - علیهم‌السلام - و مذهب تشیع دارد.

فضولی در خصوص تسلط خود به زبانهای عربی، ترکی و فارسی چنین می‌گوید: «گاهی یه اشعار عربی پرداختم و فصحای عرب را به فنون تازه فی‌الجمله محفوظ ساختم و آن بر من آسان بود زیرا زبان مباحث علمی من بود. گاهی در میدان ترکی سمنند طبیعت دواندم و ظریفان ترک را به لطافت گفتار ترکی تمتعی رساندم، آن نیز چندان تشویشم نداد چون به سلیقه اصلی من موافق افتاد و گاهی به رشته عبارت فارسی گهر کشیدم و از آن شاخسار میوه کام دل چیدم».^۳

فضولی در مورد انتخاب تخلص خود چنین بیان می‌کند: «خیال کردم اگر تخلص مشترک اختیار نمایم در انتساب نظم بر من حیف رود، اگر مغلوب باشم و بر شریک ظلم شود اگر غالب آیم بنا بر رفع ملامت التباس، فضولی تخلص کردم و از تشویش ستم شریکان، پناه به جانب تخلص بردم و دانستم که این لقب مقبول طبع کسی نخواهد افتاد.... من به توفیق همت استدعای جامعیت جمع علوم و فنون داشتم، تخلص یافتم متضمن این مضمون؛ چرا که در لغت جمع فضل است بر وزن علوم و فنون، دیگر مفهوم فضولی به اصطلاح عوام خلاف ادب است».^۴

آثار فضولی شامل سه بخش می‌باشد:

۱- به زبان فارسی

۱- فضولی، ملا محمد، ص ۱۶

۲- همان، ص ۲۱

۳- همان، ص ۱۶

۴- همان، ص ۱۱

۱-۱- دیوان: که نسبت به دیوان ترکی حجیم‌تر است و مشتمل بر یک دیباچه، ۴۹ قصیده، ۴۱۰ غزل، یک ترکیب بند، دو مسمط، ۴۶ قطعه و ۱۰۵ رباعی می‌باشد. پس از مقدمه، بخش قصاید آغاز می‌شود که موضوع اصلی آن را مدح و ثنا تشکیل می‌دهد. در این میان مدایحی که برای معصومین - علیهم‌السلام - سروده شده است، بیشتر می‌درخشد. بخش مهمی را نیز غزلیات تشکیل می‌دهد. بن مایه اصلی غزل‌های او شرح حدیث عشق، شکوه و ناله از فراق دوست است.

۲-۱- هفت جام یا ساقی‌نامه: این مثنوی عازفانه که در بحر متقارب می‌باشد، مناظره‌ای است میان شاعر و آلات مختلف موسیقی.

۳-۱- انیس القلب: این قصیده ۱۳۴ بیتی در بحر هزج مثنی‌م سالم سروده شده، و نظیره‌ای بر قصیده «بحرالابرار» خاقانی است. فضولی این قصیده را به سلیمان قانونی تقدیم کرده است.

۴-۱- رند و زاهد: حکایتی حکمت‌آمیز به فارسی است.

۵-۱- رساله حسن و عشق: داستانی رمزی است ... اگرچه پرداختن به یک موضوع پزشکی - علمی نشان دهنده تسلط وی در این زمینه است و به خواننده اطلاعاتی در این زمینه می‌دهد اما مضمون اصلی اندرونی‌ای عرفانی است که در لایه درونی حرکت می‌کند.

۶-۱- رساله معما: شامل حدود ۱۵۰ معمای فارسی و ۴۰ معمای ترکی است.

۲- به ترکی آذری

۲-۲- دیوان: شامل ۴۰ قصیده، ۳۰۲ غزل، یک مستزاد، یک ترکیب بند، سه ترجیح بند، دو مسدس، سه مخمس، دو تخمیس، سه مربع، چهل و قطعه و ۷۲ رباعی است.

۳-۲- لیلی و مجنون: در قالب مثنوی و در بحر هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف سروده شده و شاعر این اثر را پس از فتح بغداد به اویس پاشا بیگلر بیگی بغداد و حلب تقدیم کرده است.

۴-۲- حدیقه السعداء: شامل دیباچه، ده باب و یک خاتمه است. در دیباچه پس از بحث پیرامون مصائب و بلاها و نیز ارزش گریه و عزاداری برای شهیدان کربلا، انگیزه تالیف کتاب را بیان می‌کند.

۵-۲- بنگ و باده: این مثنوی نخستین منظومه شاعر و ۴۵۰ بیت است. مناظره‌ای میان بنگ و باده می‌باشد که شاعر آن را بر شاه اسماعیل تقدیم کرده است.

۶-۲- صحبت‌الاثمار: مناظره‌ای میان میوه‌ها در قالب مثنوی و شامل ۲۰۰ بیت است.

۳-۶- ترجمه حدیث اربعون: این اثر منظوم ترکی، ترجمه احادیثی که جامی از عربی به نظم فارسی برگردانده بود.

۳- به زبان عربی

۳-۱- قصاید عربی: اکنون ۱۲ قصیده عربی در دست است که هفت قصیده در نعت رسول گرامی اسلام- صلی الله علیه و آله- و سه قصیده در مدح حضرت علی- علیه السلام- است و در دو قصیده دیگر ممدوح شاعر مشخص نیست.

۳-۲- مطلع الاعتقاد فی معرفه المبدأ و المعاد: رساله‌ای در چهار رکن در علم کلام می‌باشد. لازم به ذکر است لغتنامه جغتایی- فارسی و مثنوی نیافته شاه و گدا (ترکی) را منسوب به فضولی دانسته‌اند.^۱

زندگی خواجه حافظ شیرازی

شمس‌الدین محمد حافظ بزرگترین غزل‌سرای عرفانی ایران یکی از نوابغ بزرگوار عالم انسانی است که در آغاز سده هشتم هجری در شیراز پا به عرصه وجود نهاد.^۲ او از جمله شاعران نادری است که علیرغم شهرت و آوازه جهانگیرش اطلاعات بسیار ناچیزی از زندگی‌اش در دست است. اگر از تذکره‌ها بگذریم، مقدمه محمد گلندام دوست و همشینی و جامع دیوان او تنها منبع موفق در خصوص اوست که می‌گوید: «اما بواسطه محافظت درس قرآن و ملازمت بر تقوی و احسان و بحث کشف و مفتاح و مطالعه مطلع و مصباح و تحصیل قوانین ادب و تجسس دواوین عرب بجمع اشقات غزلیات نپرداخت و به تدوین و اثبات مشغول نثر و شعر این ورق- عفا الله غند ماسبق- در درس گاه دین پناه مولانا و سیدنا استاد البشر قوام المله والدین عبدالله- اعلی الله درجاته فی اعلی علیین- به کرات و مرات که به مذاکره رفتی.... و آن جناب (حافظ) حوالت رفع ترفیع این بنا بر ناراستی روزگار کردی و بغدر اهل عصر عذرآوری تا در تاریخ سنه اثنی و تسعین و سبعمائه (۷۹۲) ودیعت حیات بموکلان قضا و قدر سپرد و رخت وجود از دهلیز تنگ اجل بیرون برد و روح پاکش با ساکنان عالم علوی قرین شد»^۳.

۱- آثار فضولی از کتاب سرچشمه خورشید به تألیف دکتر علی اصغر شعر دوست خلاصه گردیده است. ← شعر دوست، علی

اصغر، ۱۳۷۳، صفحات ۳۵ الی ۹۱

۲- خطیب رهبر، خلیل، ۱۳۷۶: ص ۲۵

۳- حافظ شیرازی، شمس‌الدین، ۱۳۷۳: ص ۶۷

لازم به ذکر است برای آگاهی بیشتر در مورد زندگانی حافظ می‌توان به کتاب تاریخ ادبیات ایران تألیف استاد ذبیح الله صفا مراجعه کرد.

قبل از اینکه در خصوص روش کار توضیحی داده شود. در مورد تأثیرپذیری فضولی از حافظ نکاتی به شرح ذیل می آید:

فضولی در مقدمه دیوان فارسی اش می گوید: «وقتها بوده که شب تا سحر زهر بیداری چشیده ام و به صد خون جگر مضمونی را به عبارت کشیده ام و چون روز شده آنرا به عیب توارد قلم زده ام و از تصرف آن باز آمده ام» این، دقت نظر و وسواس او را در سرودن شعر نشان می دهد اما گویا با آوردن بیت زیر در مقدمه خود اعتراف به سخت بودن نوآوری مضامین کرده است:

« یاران گذشته بس که کردند
شد تنگ فضای نظم بر ما
تاراج عبارت و معانی
فریاد زسبقت زمانی»^۱

در هر حال تأثیرپذیری چیزی است که اکثر شاعران از شاعر یا شاعرانی که تبخر به خرج داده و مضمون آفرین نموده اند، تأثیر زیادی پذیرفته اند. خود حافظ اشعار شعرای ماقبل خود مانند خواجه کرمانی، خاقانی و کمال الدین اسماعیل اصفهانی را استقبال نموده و در آفرینش مضامین نو در خیلی از موارد از آنها هم موفق تر بوده است و غزلیات بدیعش مورد استقبال بسیاری از شعرا قرار گرفته است. تقریباً پس از سپری شدن دو قرن از حیات حافظ، فضولی ظهور می کند و طبیعی است که غزلیات فاخر چنین غزلسرای بزرگی به مشامش خوش آید و تعدادی از غزلهایش مورد استقبال فضولی قرار بگیرد.

فضولی در قالب و محتوا برخی از غزلیات حافظ را استقبال نموده، او در وزن و قافیه به سراغ اولین غزل حافظ رفته که مطلعش چنین است:

«بهار آمد صدایی بر نمی آید ز بلبل ها
مگر امسال رنگ دلربایی نیست در گلهها»^۲
مطلع غزل حافظ:

«الا یا ایها الساقی ادر کاساً وناولها
که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها»^۳
غیر از مورد فوق، دوازده غزل و یک قصیده دیگر از فضولی به تبعیت از حافظ سروده شده است البته تأثیر پذیری او تنها به این خلاصه نمی شود و کم و بیش در این غزلهای از لحاظ مضمون نیز از حافظ پیروی نموده است. در همین غزل فوق، بیت تخلص را که مضمونش « خطرات راه عشق است » از مطلع غزل حافظ اخذ کرده است:

۱- فضولی، ملامحمد: ص ۱۰

۲- همان، ص ۲۵۸

۳- حافظ، ۱۳۷۳: ص ۱۰

«فضولی رهگذار عشقبازی صد خطر دارد شروع این طریق صعب را باید تأملها»^۱

بعضاً ملاحظه میگردد در غزلی فضولی بیشترین قافیه ها را از حافظ برداشته، اما کمترین تاثیر را پذیرفته است مانند این غزل فضولی که برای اختصار تنها به آوردن مطلع غزلش اکتفا می گردد:

«هست باخلعت گلگون قدت ای حور سرشت الفی کش قلم صنع شنگرف نوشت»^۲

که استقبال از غزل حافظ با مطلع زیر است:

«عیب رندان مکن ای زاهد پاکیزه سرشت که گناه دگران بر تو نخواهند نوشت»^۳

فضولی در این غزل که هفت بیتی و دارای هشت قافیه است از غزل حافظ، شش قافیه اقتباس نموده اما از لحاظ مضمون تاثیر چندانی نپذیرفته است.

فضولی در غزلی به مطلع زیر بیشترین تاثیر را از حافظ پذیرفته است:

«به حال زار من آن ماه را نگاهی نیست چه سود روزی اگر نیز هست ماهی نیست»^۴

حافظ:

«جز آستان توام در جهان پناهی نیست سر مرا به جز این درحواله گاهی نیست»^۵

او در این غزل از لحاظ سطح فکری حافظ را پیروی نموده است و اندیشه حافظ که حول محور معشوق ازل است و کوی خرابات را بهترین راه و رسم می داند، از لحاظ معنایی در فضولی تاثیر گذاشته و او نیز کوی عشق را بهترین ملک می داند. در ابیات بعدی آه و ناله و فراق از «پادشاه و معشوق ازلی» از دیگر موارد و مضامین مورد تأثیر فضولی از حافظ است.

«وزن و ردیف» از دیگر موارد استقبال فضولی از حافظ است که هشت غزل را شامل می شود و می شود گفت فضولی در این هشت غزل از لحاظ محتوا و مضمون تاثیر چندانی از حافظ نپذیرفته است فضولی در مطلع زیر:

«بحالم التفات آن ماه رو بسیار کم دارد دل از کم التفاتی های او بسیار کم دارد»^۶

وزن و ردیف یکی از غزلهای حافظ با مطلع زیر را اقتباس نموده است:

۱- فضولی، ملامحمد: ص ۲۵۹

۲- همان: ص ۳۱۹

۳- حافظ، ۱۳۷۳: ص ۹۹

۴- فضولی، ملامحمد: ص ۳۲۳

۵- حافظ، ۱۳۷۳: ص ۹۷

۶- فضولی، ملامحمد: ص ۳۵۵

«بتی دارم که گرد گل زسنبل سایه بان دارد بهار عارضش خطی به خون ارغوان دارد»^۱
 فضولی در غزل هفت بیتی خود که معمولاً شمارش ابیات غزلیاتش به بیش از هفت بیت تجاوز
 نمی کند با اینکه به استقبال غزل دوازده بیتی حافظ رفته اما تأثیرچندانی نپذیرفته است بجز اینکه
 در بیت تخلصش می گوید: «عشقبازی صد الم دارد» که نظر به مصرع: «ندانستم که این دریا چه
 موج خون فشان دارد» از حافظ داشته است.
 غیر از وزن و قافیه و وزن و ردیف در غزلهای فضولی ابیاتی دیده می شود که از لحاظ ترکیبات
 یا مضامین نمی تواند بی تأثیر از ابیات غزلهای حافظ باشد.
 فضولی:

«بستی گره از بهر جفا زلف دو تا را برداشتی از روی زمین رسم وفا را»^۲
 حافظ:

«دست در حلقه آن زلف دو تا نتوان کرد تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد»^۳
 چنانچه ملاحظه می شود ترکیب «زلف دو تا» مقتبس از حافظ است و غیر از این ترکیب فضولی
 ترکیب «بی وفایی معشوق» را نیز در این بیت از حافظ اخذ کرده است. البته در برخی از ابیات
 ترکیبات را اخذ نموده و نظری به مضمون نداشته است.
 فضولی:

«برآمد جان شیرینم ز حیرت جان من تا کی اسیر تلخ کامی لب جان پرورت گردد»^۴
 حافظ:

«شراب تلخ صوفی سوز بنیادم بنخواهد برد لبم بر لب نه ای ساقی وستان جان شیرینم»^۵
 چنانچه ملاحظه می گردد اخذ ترکیب «جان شیرینم» از طرف فضولی مشهود است.
 روش کار:

پس از اینکه منابع و مآخذ مورد نظر گردآوری شد دیوان غزلیات حافظ و دیوان فارسی
 فضولی اعم از قصیده و غزل و ... مورد مطالعه دقیق قرار گرفت و غزلهای مشترک یا به عبارت
 بهتر غزلهایی که مورد توجه فضولی بوده، استخراج گردید و در دو فصل جداگانه از نظر وزن و

۱- حافظ، ۱۳۷۳: ص ۱۱۲

۲- فضولی، ملامحمد: ص ۲۶۵

۳- حافظ، ۱۳۷۳: ص ۱۸۴

۴- فضولی، ملامحمد: ص ۴۸۲

۵- حافظ، ۱۳۷۳: ص ۱۹۸

قافیه و وزن و ردیف تنظیم شد. سیزده غزل و یک قصیده از لحاظ وزن و قافیه و هشت غزل از نظر وزن و ردیف به تبعیت از بیست و دو غزل حافظ سروده شده است. روش کار در بررسی غزلها به طوری است که ابتدا غزل فضولی، سپس غزل حافظ آورده می‌شود و هر غزل بطور جداگانه در سه سطح موسیقایی، ادبی و فکری مورد بررسی قرار می‌گیرد و در پایان بررسی غزلهای مشترک، نتیجه‌ای به منظور تعیین اشتراکات یا احياناً نکات مورد اختلاف یا اخذ و اقتباسهای فضولی از حافظ آورده می‌شود. در سطح موسیقایی، اولین بحث مورد بررسی، موسیقی بیرونی یا وزن عروضی و بحر غزل است.^۱ دومین مورد، موسیقی کناری (قافیه و ردیف) است که کلمات قافیه، ردیف، کلمات قافیه از نظر دستوری یا تکرار قافیه در حشو ابیات و نوع قافیه زیر مجموعه این مورد می‌باشد. «منظور از موسیقی کناری عواملی است که در نظام موسیقایی شعر، دارای تأثیر است ولی ظهور آن در سراسر بیت یا مصراع قابل مشاهده نیست برعکس موسیقی بیرونی که تجلی آن در سراسر بیت و مصراع یکسان است و بطور مساوی در همه جا به یک اندازه حضور دارد. جلوه‌های موسیقی کناری بسیار است و آشکارترین نمونه آن قافیه و ردیف است و دیگر تکرارها و ترجیع‌ها»^۲. موسیقی درونی یا آرایه‌های لفظی سومین مورد از مباحث سطح موسیقایی غزلهاست که در آن همصدایی صامت‌ها و مصوتها و تکرار و همحروفی حرفها مورد بررسی قرار می‌گیرد. همصدایی و تکرار واژه‌ها نیز استخراج و ذیل این مبحث قرار گرفته است. انواع جناس و سجع و دیگر صنایع آرایه‌های لفظی تا آنجا که امکان داشت جستجو گردیده و ذیل مبحث فوق آورده شد.

در سطح دوم از بررسی سطوح، سطح ادبی است که آرایه‌های بدیع معنوی و علم بیان موجود در غزلهای مشترک استخراج و نوشته گردیده است. البته در بخش بدیع بیشتر روی صنایع شهر و پرکاربرد از جمله ایهام- که از خصایص هنری غزلیات حافظ نیز به شمار می‌رود- پرداخته شده است و تضاد، تناسب نیز استخراج و ذیل مبحث فوق آمده است. در علم بیان که چهار عنصر تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز عناصر اصلی تشکیل‌دهنده این علم بشمار می‌روند. با توجه گستردگی موضوع پایان‌نامه، تنها به استخراج موارد فوق اکتفا گردیده و از بحث در انواع آنها خودداری شد.

۱- اوزان و بحور غزلیات حافظ برگرفته از کتاب دیوان غزلیات حافظ به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر می‌باشد.

۲- شفیع کدکنی، محمدرضا، ص ۳۹۲

سومین سطح، سطح فکری است.^۱ ابتدا سطح فکری فضولی در قالب اینکه غزل عاشقانه یا عارفانه است. غم‌گرا یا شادی‌گراست. فراق یا وصال است. عشق حقیقی یا مجازی است و اندیشه مطرح یا شرح اصطلاحی بوده، آورده شده و غزل حافظ نیز بر همین منوال مورد بررسی قرار گرفته است. در پایان بررسی غزل فضولی و حافظ، نتیجه بیان گردیده که عمدتاً مقایسه بین دو غزل مشترک است. مثلاً تعداد ابیات هر دو، صنایع لفظی بکار برده شده در غزل‌های مشترک یا صنایع بدیع معنوی و تعداد تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه مشخص گردیده است و سطح اندیشه هر دو شاعر در نتیجه، مقایسه شده و اخذ و اقتباس فضولی از حافظ با ذکر شاهد یا شواهد بیان شده است.

اما فصل سوم پایان‌نامه که دربرگیرنده مضامین و ترکیبات مشترک است، خود در دو بخش تنظیم گردیده: بخش اول، مضامین مشترک می‌باشد. فضولی سوای از غزل‌هایی که تحت تأثیر حافظ، آنها را سروده، در جای جای دیوانش، ابیاتی است که در معنی و مضمون متأثر از حافظ گردیده که با مطالعه و دقت نظر، مضمون و مفهومی که مورد عنایت فضولی بوده و از حافظ شیرازی اخذ نموده در این بخش گرد هم آمده است و موارد یاد شده با استناد به شماره صفحه دیوان، شماره غزل و شماره بیت بصورت حروف الفبایی تنظیم گردیده است. بخش دوم این فصل را «ترکیبات مشترک» تشکیل می‌دهد که فضولی از لحاظ لفظ (نه معنا) متأثر از حافظ شیرازی گردیده است.

آخر پایان‌نامه را نیز نمودارهایی تشکیل می‌دهد که نشانگر این است که هر کدام از این دو شاعر در سرودن شعر چقدر از آرایه‌های معنوی بدیع و عناصر علم بیان بهره برده‌اند.

۱- سطح بندی پایان‌نامه بر سه سطح موسیقایی، ادبی و فکری برگرفته از مقاله‌ی دکتر احمد گلی با عنوان «بررسی سبک شناختی

غزلی از خاقانی و حافظ» می‌باشد. ← گلی، احمد، ۱۳۸۲، ص ۱۲۱

فصل اول:

غزل‌های مشترک در وزن و قافیه

مقدمه :

یکی از مهمترین تأثیرپذیری فضولی از حافظ در حوزه « وزن و قافیه » اتفاق افتاده است . او چهارده غزل از حافظ را استقبال نموده و در قالب سیزده غزل و یک قصیده اشعار خود را بیان کرده است . فضولی از مجموع این سیزده غزل ، دو غزل خود را (بررسی غزل‌های شماره ۱۰ و ۱۱) به مدح شاه انبیاء حضرت محمد مصطفی - صلی الله علیه و آله - مزین نموده است . در این بخش جلوه های موسیقایی با عناوین موسیقی بیرونی یا وزن ، موسیقی کناری (قافیه و ردیف) و موسیقی درونی یا آرایه های لفظی ضمن بررسی غزل‌های مشترک دو شاعر آشکارتر می شود و این اولین سطح بررسی است . سطح ادبی نیز نمایانگر خلاقیت شاعر در بکارگیری آرایه های بدیع معنوی و علم بیان می باشد که موارد مذکور استخراج و ذیل هر کدام آمده است . آخرین سطح ، سطح فکری می باشد که تفکر و اندیشه فضولی و حافظ را که خیل معنا را در قالب و واژه ها ریخته اند آشکار می کند . با بررسی و مقایسه ، جزئیات تأثیر پذیری فضولی از حافظ مشخص می گردد مانند غزل‌های زیر:

فضولی:

- ۱- بهار آمد صدایی برنمی آید زبلبل‌ها
مگرامسال رنگ دلربایی نیست درگلها
- ۲- گل آمد نیست میل سیرگلشن نازنینان را
پریشان کرد گل‌های چمن را این تغافلها
- ۳- چو زغبت نیست درعاشق چه سود از آنکه محبوبان
برافروزند عارضها برافشانند کاکلها
- ۴- درین موسم چرا دل‌ها مقید نیست در گلشن
مگر زنجیرهای زلف نگشادند سنبلها
- ۵- چو غنچه صدگره دارد دل از غم وین غم دیگر
که دوران درگشاد هر گره دارد تعللها

۶- از آن بگرفت دربرآب را گلشن به صد عزت

که پیدا کرد از اقبال او چندین تجملها

۷- فضولی رهگذار عشقبازی صد خطر دارد

شروع این طریق صعب را باید تأملها

غ ۱۹

حافظ:

۱- ألا یا آیها السّاقی أدر کأساً و ناولها

که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها

۲- به بوی نافه ای کاخر صبا زان طره بگشاید

ز تاب جعد مشکینش چه خون افتاد در دلها

۳- مرا در منزل جانان چه امن عیش چون هر دم

جرس فریاد می دارد که بر بندید محملها

۴- به می سجاده رنگین کن گرت پیرمغان گوید

که سالک بی خبر نبود ز راه و رسم منزلها

۵- شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل

کجا دانند حال ما، سبکیاران ساحلها

۶- همه کارم ز خود کامی به بدنامی کشید آخر

نهان کی ماند آن رازی کزو سازند محفلها

۷- حضوری گرهمی خواهی، ازو غایب مشو حافظ

مَتی ما تَلَقَ مَنْ تَهوی دَعِ الدُّنیا و أهملها

غ ۱۸

۱- سطح موسیقایی

غزل فضولی

۱-۱ موسیقی بیرونی یا وزن: مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعیلن (بحر هزج مثنی‌س سالم)

۲-۱ موسیقی کناری (قافیه و ردیف):

۱-۲-۱- کلمات قافیه: بلبل‌ها، گل‌ها، تفاضل‌ها، کاکل‌ها، سنبل‌ها، تعلل‌ها، تجمل‌ها و تأمل‌ها

۲-۲-۱- کلمات قافیه از نظر دستوری: همه قافیه‌ها اسم هستند.

۳-۲-۱- قافیه غزل: «موصوله» و «ل» حرف روی می باشد.

۳-۱ موسیقی درونی یا آرایه‌های لفظی:

۱-۳-۱- همصدایی مصوت بلند «آ» در طول ابیات غزل و تکرار و همحروفی «ب»، «ه»، «د»، «ن»،

«ل»، «ر»، «گ»، «س،ص» در (۱) و «ن»، «ل»، «ش»، «گ» و «ر» در (۲) و «ر»، «ت»، «ن»، «ک»،

«ب»، «د» و «ز،ض» در (۳) و «د»، «م»، «س»، «ش»، «ر»، «ن»، «ل»، «ه» و «ق، گ» در (۴) و «ج»،

«د»، «غ»، «م»، «ن»، «ل»، «گ»، «ه» و «ر» در (۵) و «ب»، «ت»، «ن»، «ر»، «د»، «ز»، «ل»، «ق، گ»

در (۶) و «ر»، «د»، «ص»، «ت، ط»، «ق، گ» و «ز،ذ، ض» در (۷) به موسیقی غزل وحدت آوایی

بخشیده است.

۲-۳-۱- همصدایی: رغبت نیست / دوران در

۳-۳-۱- تکرار: غم (۵)

۴-۳-۱- سجع مطرف: مگر و بر / گل و بلبل (۱) / گل، میل و تفاضل / نازنین، پریشان، این،

چمن و گلشن (۲) / رغبت و نیست (۳) / این و گلشن / دل و سنبل (۴) / دارد و گشاد (۵) / آن،

چندین و گلشن / اقبال و تجمل / کرد و صد / بگرفت و عزت (۶) / رهگذار و خطر / صد و باید /

فضولی و عشق‌بازی (۷)

۵-۳-۱- سجع متوازی: آمد و آید (۱) / برافروزند و برافشانند (۳) / باید و دارد (۷)

۶-۳-۱- سجع متوازن: میل و سیر (۲) / عاشق و عارض (۳) / صد و در (۵) / گلشن و عزت، صد

و بر (۶)

۷-۳-۱- جناس مطرف: آب و آن (۶)

غزل حافظ

۱-۱- موسیقی بیرونی یا وزن: وزن و بحر غزل، همانند وزن و بحر غزل فضولی است.

۱-۲- موسیقی کناری (قافیه و ردیف):

۱-۲-۱- کلمات قافیه: ناولها، مشکها، دلها، محملها، منزلها، ساحلها، محفلها و آهملها